

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ԿԱԼԿԱԹԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԾԵՄԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒՐՀԻՍՈՒՆԱՄՅԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ*

ՄԱՐԴԱՍԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Հնդկաստանի մեծագույն և բազմամարդ բաղադրներից մեկն է Մադրասը, որպես համաշխարհային վաճառականության կենտրոն, որպես առևտրական մեծ շտեմարան՝ նշանավոր պետական ու հանրային հուսկապ իր շենքերով, բազմաճյուղ և լայն պողոտաներով ու փողոցներով և բանուկ իր նավահանգստով:

Վավերական-պատմական աղբյուրների վկայությամբ հարավային Հնդկաստանում և, մանավանդ, Մադրասի մեջ հայերը հաստատվել են ԺԶ դարի սկզբներից:

Հնդկահայության եկեղեցական-մշակութային, ազգային-հայրենասիրական կյանքի առաջին ու կարևոր կենտրոնը հանդիսացել է Մադրասը:

Այդ իսկ պատճառով Մադրասի հայ համայնքը համարվում է «հնդկահայության «փառաց մայր», կենսայից ուտան և հայկական մտածումի և գործունեության երբեմնի հրատապ վառարան»⁵²:

Ծառ հին է ընդհանրապես Հնդկաստանի և, մանավանդ, նրա հարավային երկրամասի հետ հայ ժողովրդի հարաբերությունների պատմությունը:

Հնագույն անցյալում հայ-հնդկական առևտրական հարաբերությունների հնագույն աղբյուրը հանդիսանում է, ըստ հ. Ղ. Ալիշանի, հույն պատմիչ Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիա» (դաստիարակություն Կյուրոսի) աշխատությունը. «Նույն ինքն Քսենեպոն ի նոյն գիրս (Կիրամարզին) ասէ գԽաղտեաց և զՀայոց ստէպ երթնելէ ի հնդիկս իսկ»⁵³: Բազմահմուտ Մխիթարյանը ավելացնում է միաժամանակ, որ առևտուրը հայերի և հնդիկների միջև շարունակվում է նաև հետագայում, «թէպէտ և ոչ յիշիցին, այլ աներկբայ համարելի է և շատ կամ սակաւ անընդհատ առևտուր հայոց ի Հնդիկըս»⁵⁴: Ապա հ. Ղ. Ալիշանը նշում է նաև, որ Ժ դարի երկրորդ կեսին Սմբատ Բ Բագրա-

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1971 թվականի № Ը-ից:

⁵² Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, Հնդկահայք, տպավորություններ և տեղեկություններ, Երուսաղեմ, 1941, էջ 40:

⁵³ Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 438: Տե՛ս նաև պրոֆ. Ա. Գ. Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հատոր Բ, Երևան, 1964, էջ 185—186:

⁵⁴ Նույնը, էջ 467:

տունի թագավորը Հնդկաստանից է քերել տալիս Անիի «ճրարապատ Կարողիկէի զակն լուսոյ զԶանն քիւրեղեայ, 80000 ոսկւոյ զնով»⁵⁰:

Հայերի և Հնդկաստանի առևտրական հարաբերությունների մասին հնագույն երկրորդ տեղեկությունը հաղորդում է է դարի վերջի բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոսը, իր «Պարսկական պատերազմներ» գրքում⁵¹:

Է դարի պատմիչ և Մուշի ա. Կարապետի վանքի վանահայր Հովհանն Էպս. Մամիկոնյանն իր «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատության մեջ, որը հնում վերագրվում էր Գ. դարի մատենագիր Զենոն Գլակին, հիշատակում է ազգային-էկեղեցական մի ավանդություն, ըստ որի նախաքրիստոնեական շրջանում Դենետր և Գիսանն երկու հնդկ եղբայր իշխաններ դավադրություն են արքունի իրենց արքայի դեմ և ազա փախչում-ապաստանում հայոց Վաղարշակ թագավորի մոտ, որը և նրանց տալիս է «զերկիրն Տարօնոյ իշխանութեամբ»: Հնդկ երկու իշխանները Տարօնում շինում են Վիշապ բաղաբը և Աշտիշատի մոտ, Քարբե լեռան վրա, «կանգնեցին զկոտան զայնոսիկ, զոր ի Հնդկիս պաշտէին»: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը քանդում է այս կոտակները և տեղը կառուցում ա. Կարապետի վանքը⁵²:

Մեր էկեղեցական պատմության մեջ «վաղուց պատմականացած ավանդություն է այն, թե հնդկաց առաքյալ Թովմասը Ասորիքն և Հայաստանն անցած է Հնդկաստան երթալու համար, ինչ որ առաջին գիծը կրճատմանը հնդկահայ ամենահին հարաբերությանը հավանակագույն իրողության մը, զոր վերջերս գիտականորեն ջանացած էր հաստատել Կալկաթայի համալսարանի հնդկ ուսուցչապետներն մին»⁵³:

Հ. Գ. Ալիշանն ունի մի այլ հիշատակություն, ըստ որի մեծահարուստ հնդկահայ մի վանատական Մար Թովմա Կանա, Գ. դարում, Անտիոքի Եվստաթեոս հայրապետի համաձայնությամբ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ և քրիստոնյա գաղթականներ է քերում և հաստատում Մադրասի սահմանների մեջ, և տեղի մալաբար իշխանների քարյա-

ցակամությամբ հիմնում է Գրանակոր գյուղաքաղաքը, որը հնդկերեն լեզվով կոչվում է Մահա-Ռեխա-Փաթամ, այսինքն քաղաք Մեծին Աստուծո, ուր և էկեղեցիներ է կառուցում և բացում քրիստոնեական առաջին վարժոցները⁵⁴:

Մեսրոպ Սեբը «Հայերը Հնդկաստանում» իր աշխատության մեջ մի առանձին էջ է նվիրել «Առաջին հայը հարավային Հնդկաստանում» վերնագրի տակ (էջ 612), ուր պորտուգալական հնագույն աղբյուրների վկայության համաձայն հաստատում է պատմականությունը Ռ. Դ. Ալիշանի հիշատակած Թովմա Կանայի, փոխելով միայն ժամանակաշրջանը: Ըստ Մեսրոպ Սեբի՝ Վասկո դե Գամայից (1498 թ. մայիս 20) ճիշտ 7 դար առաջ մի հայ վանատական Թովմա Կանա կամ Թովմա Մար, որին պորտուգալական աղբյուրում անվանում են Թովմա Կանանկո՝ շեշտելով նրա հայ լինելը, առևտրական նպատակներով, 780-ին հասնում է Մալաբարի ափունքը:

Նույն Կանա Թովման կամ Կնայի Թովմա հայ վանատականը, արժանանալով երկրի հնդկ իշխանների համակրանքին և վստահությանը, մեծ արտոնություններ է ձեռք բերում նաև տեղի հնագույն քրիստոնյաների կրոնական, ընկերային, տնտեսական ազատության համար և «սիրելի ըլլալով Գրոշինի թագավորին, քրիստոնեական վարդապետության նորոգիչը կըլլա Հնդկաստանի մեջ»⁵⁵:

Հնդկաց աշխարհի առաքյալը համարվում է ա. Թովմասը (Մատթ. Ժ 3), որի անունով էլ հարավային Հնդկաստանի Գրիստոնյաները կոչվում են «Ս. Թովմասի քրիստոնյաներ»:

Թովմաս առաքյալը նահատակվել է Մադրասի մոտ 68 թվականին, հետագայում և մինչև այսօր իր անունը կրող լեռան քարձուներին, ուր և գտնվում է նրա աճյունը և Մայր տաճարը, որի խորանի վրա կանգնել է «վիմակոտ հնարվեստ մեծ խաչ մը», պահպանել են արձանագրությամբ. «Այս խաչը դրոշմված է այն քարեն, որուն վրա նահատակվեցալ առաքյալն Թովմաս»:

Թովմաս առաքյալն իր հետ Հնդկաստան է քերել, որպես սրբություն, Դուկաս Ավետարանչի կողմից նկարված ա. Կույսի նկարը, որը սերտ նմանություն ունի «հայկական այն պատկերին» կամ ա. Կույսի «Անձեռագործ դաստարակ»-ի հետ, որը Հայաստան է քերել ա. Բարթողիմեոսը⁵⁶:

⁵⁰ Նույնը, էջ 467:

⁵¹ Պրոֆ. Ա. Գ. Առաքելյան, Նույնը, էջ 186: Տե՛ս նաև Արշակ Աղադյանյան, Պատմություն հայ գաղթականության, Կամիքի, 1949, էջ 140:

⁵² Հովհանն Էպս. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 107—108: Տե՛ս նաև Մ. Ա. Բեղլյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, Երևան, 1944, էջ 403—406:

⁵³ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, Նույնը, էջ 43:

⁵⁴ Հ. Գ. Ալիշան, Նույնը, էջ 466:

⁵⁵ Արշակ Աղադյանյան, Նույնը, էջ 140:

⁵⁶ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, Նույնը, էջ 75:

Ինչ էլ լինեն Մադրասի հայ համայնքի նախապատմական գոյության մասին եղած ազգային-եկեղեցական այս ավանդություններն ու պատմական ժխտ ակնարկները, ԺԶ դարում Մալաբարի ափունքների վրա և մանավանդ Մադրասում՝ այն հնագույն մասում, որը կոչվում էր «Ս. Թովմասի քաղաք», երևացել են ջուղայեցիք որպես առևտրականներ:

Ս. Թովմաս լեռան բարձունքին կա հայկական արձանագրություն հնագույն մի հայ եկեղեցու, որը կրում է 1547 թվականը: 1707-ին Սաֆարյան մահոտեի Զաքարը, «ի յիշատակ Սաֆոյին», շինել կամ վերանորոգել է նույն բարձունքի վրա կանգնած ս. Թովմասի եկեղեցին, իսկ 1726-ին մի այլ նշանավոր հայ Պետրոս Ոսկան(յան) իր ծախքով կառուցել է տվել բլրի գագաթը վերելակող, 166 աստիճաններով, «մեծածախս և փոխարի քարե սանդուղը»⁶²:

ԺԶ դարում որևէ եկրոպագու հարավային Հնդկաստան ոտք դնելուց առաջ ջուղայեցի հայերը հասել էին Մադրաս և ուր հաստատվել էր մի հայ համայնք. «Հնդկական աշխարհի ամենեն կանուխ եկրոպականացած և անգլիական ոգիին դրոշմովը խորագույնս տպավորված այս մարզին մեջ է որ ահա ծաղկեցավ հնդկահայ գաղութներուն ամենեն ուժեղն ու պատվականը, որուն պատմությունը ազգային տարեգրությանց մեջ պիտի մնա անմոռանալի էջ մը, իբրև հիշատակությունը քանի մը կարևոր ձեռնարկներու, որոնք նորագույն ժամանակաց հայկական վերածնության ամենեն գեղեցիկ ազդակներեն հանդիսացան»⁶³:

Մադրասի հայ համայնքը իր եկեղեցական, մշակութային, հայրենասիրական-ազգային զարթոնքն ապրեց ԺԸ դարի սկզբներին մինչև ԺԹ դարի կեսերը:

1790 թվականին Մասուլիպատամում գրված մի արժեքավոր ձեռագրի հիշատակարանից (գրիչ՝ Սարգիս Հովհաննես) իմանում ենք, որ 1666 թվականից հայերը վերջնականապես և մնայուն կերպով հաստատվել են Մադրասում: Այստեղ գտնվող հնագույն հայերեն արձանագրությամբ տապա-նագիրը, որը խոջա Մարգարինն է, կրում է 1663 թվականը:

ԺԸ դարի առաջին քառորդին, որպես արտահայտությունը այդ զարթոնքի, Մադրասում և ս. Թովմասյան ուխտավայրերում կառուցվում են երեք հայկական եկեղեցիներ. առաջինը՝ ս. Թովմասի լեռան բարձունքում, 1707 թվականին:

«Գագաթը բլրին որ կբարձրանա օվկիանոսի կապույտին և քաղաքին ու շրջակայքին կանաչագեղ համայնապատկերին առջեվ, կկանգնի ցած քայց ընդարձակ մատուռ մը, որուն հյուսիսային արտաքին պատին վրա փորագրված է. «Ի յիշատակ Սաֆոյին, մահոտեի Զաքարի, որդու 1707»⁶⁴:

Ս. Թովմասի լեռան վրա գտնվող այս մատուռը, որը ժամանակին պատկանել է հայերին, ապա անցել է հոլանդացիների, ֆրանսիացիների, անգլիացիների ձեռքը, այժմ սեփականությունն է պորտուգալացի Կոլինացի կաթոլիկ կույսերի միաբանության. «Եկեղեցվո ներքին պատերը զարդարված են երկրտասան առաքելոց մեծադիր նկարներով, ամենքն ալ հայ վրձնի գործ և հայատառ անուններով: Զախակողմը կա կարճ պուրհի մը վրա նստած փոքրիկ ամպիոն մը, որուն վրա հայ մանրանկարչական ոճով հրեշտակախառն փորագրություններ կան, իսկ ներքին պուրհին վրա, արձանագրություն մը ԺԸ դարեն: Մատուռին մեջ ու դուրսը, դռան առջև, կան քանի մը հայերեն տապանագրեր, նույն տարեթվով: Հայկական է նաև մատուռի արևելադարձությունը»⁶⁵ (Ընդգծումը մերն է—Ա. Հ.):

Մադրասում հայկական երկրորդ եկեղեցին կառուցվել է 1712 թվականին, ս. Գեվորգյան կոչված բերդի կողքին: Սակայն անգլիական գրավումից հետո անգլիացիք արգելում են բերդի կողքին բարձրադիր և հողակերտ հայ եկեղեցու գործունեությունը: Եկեղեցին փակվում է 1748-ին: Պահվել է, սակայն, ս. Գևորգյան բերդի կողքին կառուցված հայ եկեղեցու կառուցման արձանագրությունը: Այնուհետև հայերը ժամանակավորաբար քաղաքի իրենց ազգային գերեզմանատանը կառուցում են փայտյա մի մատուռ, որը մինչև նոր եկեղեցու շինությունը, 1772 թվականը, պահում է իր գոյությունը:

1729 թվականին կառուցվում է մի այլ հայկական եկեղեցի Մադրասի արվարձաններից Մայլաբուր գյուղաքաղաքում, որն ունի հետևյալ պերճախոս արձանագրությունը. «Յիշատակ է հայոց ազգին, թիմ Փըրկչին 1729»:

Պարզ է, որ նման հողակապ եկեղեցու շինությունը ենթադրում է կազմակերպված ու եկեղեցական-ազգային կյանքով ապրող բարգավաճ հայ համայնքի գոյությունը:

«Քանի մը տուններ բաղկացած ճղճիմ հատվածի մը գործը չէր անշուշտ երկաթագիր խոշոր տառերու հստակ տողի մը մեջ

⁶² Նույնը, էջ 44:

⁶³ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 42:

⁶⁴ Նույնը, էջ 74—75: Տե՛ս նաև Մեսրոպ Մեթյան, Հայերը Հնդկաստանում, էջ 807—808:

⁶⁵ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 74—75:

տիրական զգացումով մը պանծացնել այսպես ազգային ոգիին ամբողջ խրոխտանքը աշխարհի այս հեռաստանյա սահմաններում մեջ... հայ ազգային եկեղեցի ուսարեղական ինքնությունն ու հնությունը շեշտել ուզելով, իր եկեղեցիին միջոցով հայությունը երևցնելու և առանձնացնելու ձգտում մը հանդիսաւոր և տանձնացնելու ձգտում մը հանդիսաւոր էր խոնարհ քայլ լուրջ ճիգով մը»⁶⁶:

1698 թվականին Մադրասում գրված և այժմ Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում գտնվող մի ոսկեփորիկ ձեռագրի մի շատակարանում խոսվում է 1664—1698 թվականներին Մադրասում որպես քաղաքային պաշտոնավարող «իշխող և իշխան» երկու հայազգիների մասին, մեկը՝ Լրզազցի, մյուսը՝ Մարկոս Լոռզատ անուններով⁶⁷:

Մադրասի հայոց վերջին ու մինչև այժմ կանգուն ա. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1772-ին հայկական քաղում: Ա. Աստվածածին եկեղեցին «քաղաքին՝ ամենն փայլուն» շենքերից մեկն է, «երկայն և նեղ շինություն մըն է քարակերտ, քայքայալու ծածկով... երկուստեք արտաքին երկայն պուրակաւ գալիքներով, որոնք ամբողջությամբ, ինչպես նաև հարակից քակը բովանդակալու, ծածկված են հողահավասար տապանաքարերով: Գեղեցիկ են խաչկալը, մանավանդ ա. Կույսին վերափոխման պատկերը և անոր աստիճանները զարդարող քսան տերունական պատկերները, որոնք շինաստան են նկարված: Խորանին վերև, դուրսեն, կքարծրանա հայկական կաթողիկէ մը, որ փակ տանիքին վրա կկանգնի:

Բակին կեդրոնը կքարծրանան քարաշեն եռահարկ զանգակատան աշտարակը, երեք զույգ զանգակներով»⁶⁸:

Մադրասի հայոց եկեղեցին կառուցվել է 1772-ին՝ նվիրատվությամբ Շամիր Սուլթանով Շահամիրյանի, ազգային գերեզմանատան կողքին: Եկեղեցու շինությունից յոթ տարիներ առաջ, 1765 թվականին, Շամիրը, ի հիշատակ իր կնոջ մահվան, միևնույն հողամասի վրա կառուցում է քարակերտ մի մեծ սենյակ, որ մինչև այժմ կա և կոչվում է «Շամիրյան սենյակ» և գործածվում է որպես եկեղեցական սպասների ավանդատուն և դիվանական հին տոմարների և արձանա-

գիությունների գրասենյակ: Մի ժամանակ այս սենյակը գործածվում էր որպես Շամիրյան տպագրատուն:

ՄԱԴՐԱՍԻ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՋԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԹՈՒՄԸ

Մադրասի հայ համայնքը իր եկեղեցական-մշակութային, հայրենասիրական ու տնտեսական բարգավաճման բուն վերելքն ապրում է ԺԸ դարի առաջին քառորդից մինչև ԺԹ դարի կեսերը:

Այս ժամանակահատվածում ասպարեզ են իջնում թվով փոքր, քայքայված ու տեսիլներով մեծ այս համայնքի ծոցում բացառիկ դեմքեր, որոնց փառավոր անունն ու կատարած եկեղեցաշեն, հայրենակներ գործունեությունն անմոռաց երախտագիտությամբ են արձանագրված մեր ժողովրդի պատմության մեջ, «մեզի հասկցնելու համար թե բախտին հովերեն այսքան հեռավոր փունքներուն վրա նետված հայերու փոքրիկ թիվ մը ի՞նչ մեծություններ գործեց հոս, իր ազգին անունը սիրելի ընծայելու համար օտարներուն և իր հայրենիքին անունը միշտ ավելի լուրջ խոսկումներով կենդանի պահելու համար իր մեջ»⁶⁹:

ԺԸ դարի առաջին քառորդին Մադրասի հայ համայնքի ծոցում առաջ եկած ժամանակագրությամբ առաջին և հնագույն, բացառիկ դեմքը ջողապեցի աղա Պետրոս Ոսկան(յան)ն է, որդին խոջա Ոսկանի և թողը նշանավոր ջողապեցի խոջա Պողոս Վելիջանյանի, որը 1627-ին կառուցել է տվել Նոր Ջողապետ ա. Բեթլեհեմ եկեղեցին:

Խոջա Պետրոսը առապելական հարբատություն է կուտակում. «Զգոն և խորագիտագույն քստ աշխարհի, նշանատր եղև փարթամությունամբ և մեծագործությամբ ի Հնդկաստան»⁷⁰: Բայց ոսկու դեզերի կողքին ունենում է նաև ոսկի սիրտ և իր նյութական ողջ կարողությունը նվիրում է իր մայր եկեղեցուն, իր ժողովրդի հառաջդիմության և նաև, որպես ազնիվ ու վեհամեծ քաղաքացի՝ Մադրասին և նրա ժողովրդի բարօրությանը: Հնդկահայերը միշտ մասնակցել են հրեղիկ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին օտար նվաճողների դեմ:

Այսպես Մադրասի հայ Կրեմսի նվիրատվությամբ է կառուցվել Մադրասում 1726-ին ա. Թովմասի լեռան ստորոտի՝ դեպի քարծուները առաջնորդող 160 աստիճանաճիգ փառավոր ու մեծածախս սանդուղքը, երկար ու կամարակալ գեղեցիկ կամուրջը Ադիար գետի վրա, որը Մամլան գյուղը կա-

⁶⁶ Նույնը, էջ 45:

⁶⁷ Ս. Տեր-Գրիգորյան, Հայր ի հարավային Հնդկաստան, «Բազմավեպ», 1927, համարներ մարտ, մայիս, հունիս Տե՛ս նաև Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, էջ 45: Մեսրոպ Սեբյան, էջ 604—607:

⁶⁸ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 72—73:

⁶⁹ Նույնը, էջ 46:

⁷⁰ Հ. Ղ. Ավիշան, նույնը, էջ 474:

պում է Մադրասին, 130 աստիճանանոց մի այլ սանդուղք Սահյաքադի մոտ, «որոնք կմնան դեռ, և երեքն ալ հասարակական գործածության տեսակետով օգտավետ շինություններ են, որոնք հայտնական մեջ հայկական անունը սիրելի կդարձնեն անշուշտ տեղական ժողովուրդին»⁷¹:

Պետրոս Ոսկանը եղել է մեծ մարդասեր և իր քաղաքացիական պարտքը երախտագիտությամբ է հատուցել իրեն հյուրընկալող երկրին և նրա ազնիվ ժողովրդին:

1746 թվականին անգլո-ֆրանսիական պատերազմի ժամանակ նա համարձակությամբ պաշտպանեց իրեն հյուրընկալող երկրի և ժողովրդի շահերն ու ազգային անկախությունը, ի գին իր ողջ հարստության կորստի, երբ դեմ դուրս եկավ անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին, որոնք կոչվում էին միմյանց դեմ և փորձում իրենց տիրապետությունը հաստատել Մադրասում և հարավային Հնդկաստանում: Այնուհետև իր տանն է ընդունում և արքայական ասպնջականությամբ պատվում ու մեծարում Արևիկի հնդիկ Նապալիին՝ իշխանին, Նրա Մադրաս այցելությանն առիթով, քաղաքի փողոցների ու պողոտաների վրա փռելով առատորեն գորգ ու մետաքս, և այդ բոլորը իր հաշվին:

Նույն թվականին Մադրասում, Վիպերի թաղամասում, քաղաքի աղքատ քրիստոնյաների համար կառուցել է տալիս ու Կույսի մատուռը:

Նա եղել է միաժամանակ հարազատ գավառ Մայր Աթոռի և երբեք չի մոռացել ու էջմիածինը: 60000 ռուբլի է նվիրել՝ ի պաշտոնություն ու էջմիածին: Նվիրատվություն է կատարել Երուսաղեմի հայոց ու Հակոբյանց, Մուշի ու Կարապետ վանքերին, Նոր Զուղայի և Կալկաթայի հայությանը: Հակառակ այն բանի, որ կաթոլիկների հետ ընդհարվել էր, նվիրատվություններ է կատարել նաև անհիշաչար մեծահոգությամբ Հոռմի ու Պետրոսին: Իր կտակի մեջ կարևոր մի գումար է հատկացրել նաև Մեքքայի մահմեդականներին, և երբ խոստովանահայրը հարցրել է նրան այդ նվիրատվության շարժառիթը, խոջա Պետրոս Ոսկանը ասել է փիլիսոփայաբար. «Ես այդ գերեզմանին կոնքրվով միլիոն մը վաստկեր եմ, թող այս ալ անոր»⁷²:

Խոջա Պետրոսը, հզոր կամքի և պարկեշտ նկարագրի տեր այդ մարդը, եղել է նաև ջերմ հայրենասեր. «Այս կորովի և ուղղամիտ մարդուն մեջ գերազանցորեն տիրական զգացումն էր իր հայրենիքին՝ ծննդա-

վայրին սերը, որով ամենե՛ն ավելի համակված էր իր սիրտը»⁷³:

Խոջա Պետրոս Ոսկանը մահանում է 1751 թվականի հունվարի 15-ին Մադրասում, 70 տարեկան հասակում, և թաղվում իր իսկ կառուցած ընտանեկան մատուռ-գերեզմանատանը, երբ դեռ չէր կառուցվել այժմյան ու. Աստվածածին եկեղեցին: Հավատավոր ու հայրենասեր այս մարդու գերեզմանի վրա կա բովանդակալից և ծավալուն մի արձանագրություն, գրաբար և լատիներեն լեզուներով, ուր խոսվում է նրա նկարագրի, հոգեկան ու քաղաքական մեծության, նրա առաքինությունների և մարդասիրության մասին, «մի մարդ, որի համբավը տարածվել է ամեն կողմ, մինչև իսկ երկինք. հզոր պաշտպանն ու պոնը հայերի, խնամակալն ու ջերմ բարեկամը՝ աղքատի, հանրության բարերարը և ախույանը խաղաղությանը»⁷⁴: «Մարդոց և գիրքերու լուծության մեջ, որքան պերճախոս է այս քաղը, Մադրասի հայության երկու դար առաջվան պատմության ամենե՛ն աղվոր մեկ էջը պարզելու համար մեզ»⁷⁵:

Հայց ավելի արտառույշը նրա վերջին կտակն է: Խոջա Պետրոս Ոսկանը մահանում է անժառանգ իր ողջ կարողությունը հայ եկեղեցուն, ազգին ու մարդկությանը նվիրած: Իր վերջին կտակում նա գրում էր. ««Իմ սիրտը ձգտում է դեպի հայրենիք, ուր սակայն ես անկարող եմ գնալ, ցանկանում եմ, որ երբ իմ վերջին օրը գա, իմ սիրտը ուղարկվի իմ բնիկ ծննդավայր-քաղաքը, այնպես որ ես Պետրոս Ոսկանս այնտեղ ունենամ մի գերեզման»:

Այս տողերը խոջա Պետրոս Ոսկանի հայրենասիրության հզոր և ուժգին վկայությունն են կրում, հայրենասիրություն՝ որ սահման չի ճանաչում»⁷⁶:

Կտակի համաձայն, խոջա Պետրոսի մահից անմիջապես հետո, ոսկյա մի տուփի մեջ նրա սիրտը ուղարկվում է Նոր Զուղա՝ թաղվելու համար իր պապի՝ խոջա Պետրոս Վելիջանյանի 1627 թվականին կառուցած ու. Բեթլեհեմ եկեղեցուն:

Մադրասի հայ համայնքի պատմության փառավորագույն էջը, սակայն, կապվում է ջուղայեցի աղա Ծամիր Մուլթանում Ծահամիրյանի անվան ու հայրենակներ անմոռաց գործունեության հետ:

Ծահամիրյանը ծնվել է 1723 թվականին Նոր Զուղայում, մահացել է Մադրասում

⁷³ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 47—48:

⁷⁴ Մեսրոպ Սեթյան, նույնը, էջ 586:

⁷⁵ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 48:

⁷⁶ Մեսրոպ Սեթյան, նույնը, էջ 585:

⁷¹ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 47:

⁷² Հ. Ղ. Ալիշան, նույնը, էջ 474:

1797 թվականին: Ըստ վաղ հատակից հաստատվում է Մադրասում, ուր մի ժամանակ դերձակությամբ զբաղվելուց հետո, իր համատեղ աշխատանքով ստեղծում է բարեկեցիկ կյանք և ապա արհեստը թողնելով պարսկերեն է բանկազին բարերի առևտրով ու դառնում մարգարտի մեծահարուստ վաճառական՝ վաճելով երկրի հնդիկ իշխանների-հապապների վստահությունն ու բարեկամությունը:

Ծախմիրյանն իր ազգակից վաճառականների մեջ բացառիկ տեղ է գրավել նաև իր ընդհանուր զարգացումով, «անգլերենի հմուտ և եվրոպական ընթերցումներով մշակված և հետաքրքիր միտք»⁷⁷:

Ծախմիրյանի անունը անխաղձիորեն կապվում է ԺԸ դարի հայ ազատագրական շարժման հետ: Այդ ժամանակահատվածում հնդկական գաղութը և մանավանդ Մադրասը դառնում է հայ ազատագրական շարժման կենտրոնը: Այստեղից հանդես եկան գաղափարի պրոպագանդիստներ, մարդիկ, որոնք ձգտում էին ընդհանրացնել Ղարաբաղում եղած շարժումն ամբողջ հայության մեջ, բանավոր և գրավոր քարոզություն ակնելով հայ ժողովրդի մեջ և դրա հետ միասին ցույց տալով նաև գաղափարն իրականացնելու գործնական միջոցները: Այդ տեսակ գործիչներից առաջինն էր Հովսեփ Էմինը, որը ոգևորվել էր «Գանգեսի փերին հասած հայոց տղամանկների և Ղափանի մեծ շարժումով»⁷⁸: Հովսեփ Էմինն իր ողջ կյանքը նվիրեց իր գաղափարի և ծրագրի իրականացմանը: «Էմինը մշակել էր հայ ժողովրդի ազատագրման գրանդիոզ ծրագիր», բայց «նրա ծրագրերը զարնվում էին իրականության և խորտակվում. նրա քարոզները հող չեն գտնում, որովհետև շարժումը ժողովրդի մեջ, երկրի ներսում չէր ստեղծվել, այլ դրսից էր ներմուծվում»⁷⁹: «Նրա ձեռնարկած գործը իր բոլոր մանրամասնություններով ավելի մի ֆանտաստիկ արկածախնդրության է նման», բայց նա «մի անհատոր երևույթ էր հայկական կյանքի մեջ»⁸⁰:

Էմինը գրել է իր փոթորկոտ կյանքի ու երկարամյա թափառումների պատմությունը, որը ճանաչողական մեծ արժեք է ներկայացնում: Գիրքը, որը տպվել է անգլերեն լեզվով Լոնդոնում 1792 թվականին «Մի հայի՝ Հովսեփ Էմինի կյանքը և արկածները» անվան տակ, մեծ ազդեցություն է գոր-

ծել Մադրասի խմբակի հայրենասիրական գործունեության վրա:

Մադրասի հայրենասերների խմբակը և անձամբ Ծախմիրյանը Էմինի անձնական բարեկամներն էին, գաղափարակիցներն ու աշակերտները, որոնք ավելի մեծ թափով շարունակեցին այդ գաղափարի գրական քարոզությունը:

Մադրասի հայրենասիրական խմբակի եռանդուն ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը, ազատագրական շարժման «նախահայրը» Ծախմիր Սուրբանում Ծախմիրյանն էր: Այդ խմբակում ընդգրկվել էին Ծախմիրյանի երկու որդիները՝ Հակոբն ու Եղիազարը, Գրիգոր Խոջաջանյանը, դարաբաղի ուսուցիչ ու հրապարակախոս Մովսես Բադրամյանը, Գրիգոր Չակիկեցը և ուրիշներ:

«Ծախմիրի գերագույն մտահոգությունն էր իր ազգը. բայց սովորական հայրենասերի մը խանդավառությամբ չէ որ նվիրված էր ան այդ գաղափարին... անհկա համոզված էր թե ազգին ապագան հայրենիքի իրականության մեջ միայն կրնա մարմին առնել, թե հայրենիքի գաղափարի իրագործման համար անհրաժեշտ է ժողովրդային ընդհանուր ազգասիրություն և թե այսպիսի ազգասիրության հիմն է ազգային ինքնաճանաչությունը»⁸¹:

Մադրասի խմբակը իր հայրենասիրական մեծ ձեռնարկի կենսագործման և հաջողության համար ստեղծել և ի գործ էր դրել գաղափարական-պրոպագանդիստական բոլոր միջոցները, ստեղծել սեփական տպարան, կազմակերպել «ազգային ժողովներ», խորհրդակցություններ գումարել և մշակել կոնկրետ ծրագիր ազատագրական շարժման: «Հարկավոր էր ավելի ազդու, ավելի համոզիչ ու համառոտ պրոպագանդ: ...Խմբակը հանդես է բերում մի գործունեություն, որի նմանը դեռ չէր տեսել հայ ժողովրդի արթնացած բաղադրական միտքը»⁸²:

1772 թվականին Ծախմիրյանի նվիրատվությամբ Մադրասում բացվում է հայկական առաջին տպարանը, իր որդու՝ Հակոբ Ծախմիրյանի անունով, ուր հրատարակվում է Մովսես Բադրամյանի հեղինակած «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ... սակա սթափելոյ երիտասարդացն և մանկանցն Հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի հեղազեալ թմրութենէ քնոյ ծուլութենէ... ի յօգոտ թարմահասակ և նորափոյի մանկանցն հայոց. ի հայրապետութեան Տեառն Սիմեօնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի»:

«Նոր տետրակ»-ը հանդիսանում է առաջին բաղադրական հրապարակախոսությունը

⁷⁷ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 48:

⁷⁸ Առ, Հայոց պատմություն, հատոր Գ, Երևան, 1946, էջ 274-275:

⁷⁹ Գրիգ. Ա. Գ. Առաքելյան, նույնը, էջ 155:

⁸⁰ Առ, նույնը, էջ 774:

⁸¹ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 48:

⁸² Առ, նույնը, էջ 800:

հայերի մեջ... մի հրատարակություն, որի նշանակությունը հայոց գրականության մեջ, չնայած իր համեմատ գրական արժանավորություններին, կարելի է անվանել չափազանց խոշոր»⁸³:

Մադրասի հայրենասիրական խմբի հրատարակած սույն աշխատության մեջ «խոշոր քաղաքական ծրագիր էին առաջարկում, այն է ստեղծել անկախ քաղաքական իշխանություն Հայաստանում, կառավարման ձևը ոչ միայն տալիս, այլ ժողովրդական, համարապետական»⁸⁴:

«Այս գործը որ անարվեստ տպագրություն մըն է, գուրկ որևէ գրական արժեքն ունի սակայն մեծ նշանակություն՝ ազգային զգացման ժողովրդականացման տեսակետները: Ներշնչվելով Աստվածաշունչին և Խորենացիին, հեղինակը անոր մեջ կապացուցե հայկական անկախության իրավունքն ու հիմքերը»⁸⁵: «Մովսես Բաղրամյանը գուցե առաջին հայն է Մովսես Խորենացուց հետո, որ վերցնում է հայությունն իբրև մի ազգություն» (Լեո), «ներքողը կհյուսե Հայաստան աշխարհին» (Գուշակյան), բայց «և քննադատում է այդ ազգության իրական դրությունը» (Լեո), «անիծախառն անդրադարձություններով անոր թշնամիներուն և խաբանող ակնարկություններով անմիաբանության ոգիին՝ որ անոր կործանումը նյութեցին և պանծացումովը կրթության և քաջության որոնց արդյունքներով միայն կհավատա թե կարելի պիտի լոյս անոր վերականգնումը» (Գուշակյան): «Նոր տեսության»-ի հեղինակը «պահանջում է որ» հայությունը «ոտքի կանգնի իբրև վերածնվող մի մարմին և ազատություն, կատարյալ անկախություն ձեռք բերի: Որովհետև, ասում է, առանց քաղաքական անկախության չկա փրկություն, չկա ազգային պատիվ, առաջադիմություն և երջանկություն»⁸⁶:

«Նոր տեսության»-ի կոչի յորդորակ՝ գրքի հեղինակի հարցը հայ բանասիրության մեջ քննության առարկա է դարձել մի քանի անգամ: ...Մինչև 1908 թվականը «Նոր տեսության»-ի հեղինակը ճանաչվել է Հակոբ Ծաֆամիրյանը, այնուհետև 1908 թվականից մինչև այսօր՝ Մովսես Բաղրամյանը: Այդ կարծիքին է եղել նաև Լեոն...

Այդ հարցը այժմ նորից բարձրացրել է «բանասեր Ս. Ը. Մնացականյանը ...որի փաստարկներն այնքան ակնառու են և համոզիչ, որ ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ

«Յորդորակ»-ի հեղինակը ոչ թե Մովսես Բաղրամյանն է, այլ այդ հոշակավոր քերթվածը պատկանում է 1774 թվականի հուլիսին 29 տարեկան հասակում վախճանված հեղինակ փայլուն տաղանդի՝ Հակոբ Ծաֆամիրյանի ստեղծագործ գրչին»⁸⁷:

1773 թվականին ավարտվում է տպագրությունը «Նոր տեսության»-ի, որի համարները ամենայն փոփոխությամբ տարածվում են հեղինակի գաղթօջախներում, Նոր Զուղայում, Հայաստանում, Վրաստանում, Ղարաբաղում, Ռուսաստանի հայ գաղութում:

Մադրասի խմբակը 1773-ին սույն տպագրակից հրատարակում է իր երկրորդ հայրենասիրական գործը, որը կոչվում է «Գիրք անուանեալ որոգայթ փառաց, վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան»: Գրքի վրա որպես հեղինակ հիշված է Հակոբ Ծաֆամիրյանի անունը:

Սիմեոն Նրևանցի կաթողիկոսը 1776 թվականին Մադրասի իր բարեկամներին՝ Գրիգոր Խոջաջանյանին և Ծամիր Ծաֆամիրյանին գրած նամակում գրքի հեղինակ է համարում դարձյալ Մովսես Բաղրամյանին: «Մովսես Բաղրամյանը ոչ գրքի հեղինակն է, — ասում է Լեոն, — ոչ էլ որևէ մասնակցություն է ունեցել շարադրության մեջ: Բայց հեղինակ չի կարող համարվել և Հակոբ Ծաֆամիրյանը, որովհետև «գիրքն» իր բովանդակությամբ ցույց է տալիս, որ այն չէր կարող հորինել մի պատանի, որ դեռ կրթություն էր ստանում: Հեղինակ է հանդիսանում, անկասկած, Հակոբի հայրը՝ Ծամիր Սուլթանում Ծաֆամիրյանը»⁸⁸: «Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս համոզիչ փաստերով, որ «Որոգայթ»-ի հեղինակը հանդիսանում է ոչ թե Հակոբ Ծաֆամիրյանը, այլ նրա հայրը՝ նախկին դերձակ Ծամիր Ծաֆամիրյանը»⁸⁹:

Դժբախտաբար գրքի անունը՝ «Փառքի մի որոգայթ»-ը որ պիտի կալանավորի անկարգության բոլոր գործերը, ոչինչ չի հուշում այդ հրատարակության բովանդակության և հայրենասիրական մեծ արժեքների մասին: «Գրվածքը չունի և ոչ մի տեսակ գրական արժեք... Բայց ի՞նչ գոհարներ ենք գտնում այդ կոպիտ և անտաշ շարադրության մեջ: «Որոգայթ» փառաց-ը... իր բովանդակությամբ կատարյալ մի պարծանք է մեր գրականության համար: Նա ուրվագծում է պետական, վարչական, օրենսդրական կար-

⁸³ Նույնը, էջ 807 և 1024:

⁸⁴ Պրոֆ. Ա. Գ. Առաքելյան, նույնը, էջ 142:

⁸⁵ Թորոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 49:

⁸⁶ Լեո, նույնը, էջ 1024—1025:

⁸⁷ Պրոֆ. Ա. Գ. Առաքելյան, նույնը, էջ 366—369:

Տե՛ս նաև «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1962, № 2:

⁸⁸ Լեո, նույնը, էջ 1034:

⁸⁹ Պրոֆ. Ա. Գ. Առաքելյան, նույնը, էջ 142 և 334:

գեր, որոնք պետի մտցվելին ազատված Հայաստանի մեջ»⁹⁰։

«Խոշոր ու փայլուն երևույթ էր Հակոբ Ծափամիրյանի տպարանում տպված այդ փոքրիկ, արտաքուստ անհրապույր ու աղքատիկ գիրքը։ Նա վաղ ստավորտի ալեհալորն էր, որ գալիս էր ասելու, թե հայ ժողովուրդն այլևս կրոնական մի համայնք չէ... այլ մի քաղաքական ազգ, որ քաղաքական միտք է դարձնում, քաղաքական իրենք են և սնուցանում և քաղաքական գրականություն ունի»⁹¹։ Այսպիսով ԺԸ դարի վերջին 25-ամյակին սկիզբ է առնում և ձևավորվում հնդկահայ համայնքի ծոցում ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը։

Այս մասին ավելի խմանալ ցանկացող մեր ընթերցողներին հանձնարարում ենք կարդալ Լեոյի «Հայոց պատմություն», հատոր Գ, 803—821 և 1024—1048 և պրոֆ. Առաքել Առաքելյանի «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն», հատոր Բ, 141—175 և 333—374 էջերը։

Մադրասի խմբակի և նրա ղեկավար Ծափամիրյանի հայրենասիրական գործունեությունը չէր սահմանափակվում հրատարակչական-պրոպագանդիստական կամ լոկ գրական ձեռնարկներով։ Ծափիր Ծափամիրյանն ու Գրիգոր Խոջաջանյանը, որոնք անձնական բարեկամներ էին Սիմեոն Երեմյանի կաթողիկոսին, միշտ սերտ հարաբերության մեջ էին նրա հետ, համոզված լինելով, «ամենից կարևոր հիմնարկությունը, որը կարող էր աջակից հանդիսանալ իրենց, Էջմիածնի Աթոռն էր»⁹²։ Նրանք միաժամանակ խնդրում էին կաթողիկոսին, որ հովանավորի և բաջալերի իրենց հայրենասիրական ձեռնարկը և իր ազդեցիկ միջնորդությանը ապահովի Ղարաբաղի հայ մելիքների միաբանությունն ու սերտ համագործակցությունը, վրաց Հերակլ թագավորի օգնությունը և մանավանդ խնդրի Եկատերինա Բ կայսրուհու աջակցությունը ձեռնարկի հաջողության համար։ Ծափամիրյանն ու Խոջաջանյանը խնդրում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որ հայրապետական կոնդակով և նվիրակների միջոցով համազգային տուրք սահմանի՝ «մի-մի փարա ամեն կիրակի յուրաքանչյուր հոգուց ազգային գործի օգտին»՝ ռազմական արհեստը հայերին սովորեցնելու և նախապատրաստական այլ աշխատանքներ կատարելու համար։

Սիմեոն Երեանցին, որպես ԺԸ դարի մեր ազատագրական շարժման խոհեմ, հետադարձ ու պահպանողական ղեկավարներից մեկը, ելնելով այդ ժամանակահատվածում մեր հայրենիքի և ժողովրդի ծանր ու ողբերգական վիճակից, վնասակար էր համարում բնդհանրապես «Նոր տեսակ»-ի և «Ռոգայթ»-ի հրատարակությունը և, մասնավորաբար, Մադրասի հայրենասերների ձեռնարկը և, մանավանդ, նրանց ապստամբական շարժման նախապատրաստությունը։

Սիմեոն Երեանցին Ծափամիրյանին և Խոջաջանյանին գրած իր պատասխան նամակներում⁹³, կսկիծով ու դատմությամբ էր նկարագրում օսմանյան ու պարսկական լծի տակ մեր ժողովրդի վիճակը, երկրի ամալությունն ու թշվառությունը. «Մնացորդին յազգէն մերմէ ոչ թէ ի յառաջաքաղէ, այլ իբրև ի ճուքաղէ մնացեալ է. եւ կարկտահարք, որդակերք և վտիտք ամենիկն. ոմանք ի դառն աղքատութեան և ի կարէ պահանջմանէ իշխանաց անգլխոց, որ կանամքք և որդուլք ի տուէ և ի գիշերի անդադար յաշխատութիւնս հիւժեայք, հազիւ զապրոստս իրեանց առ ձեռն քերին... արդ, յայսպիսեաց զի՞նչ կարծէք, կարէ՞ տաման հետևիլ և դաս առնուլ»⁹⁴։

Սիմեոն Երեանցին, իր նամակում խոսքն ուղղելով իր մտերիմ բարեկամ Գրիգոր Խոջաջանյանին, գրում էր. «Էւոր ի հանգրստեան և յապահովութեան գոլով, ոչ գիտէք և ոչ տեսանէք զխեղճութիւնս այս կողմնականաց, որք երանեն զմեռեալս»⁹⁵ և հարց էր տալիս՝ նման ժողովրդից ի՞նչ էր սպասում։

Լեոն, բնության առնելով Մադրասի խմբակի հայրենասիրական և գրական-պրոպագանդիստական գործունեության հանդեպ Սիմեոն Երեանցու «անվերապահորեն խիստ վերաբերմունքն, նրա կարգադրություններն, արգելքներն ու սպառնալիքները», գրում է հետևյալը. «Էմինն ու Ծափամիրյանը, իբրև հեղափոխական գործիչներ, ըմբռնել էին ազատության գաղափարը եվրոպական մտքով և ազատության զինվորի սուր հայացքով էլ դիտում էին հայերի ստրկական դրությունը, բնմում էին նրանց անկման ու դժբախտության պատճառները։ Այդ կողմից նրանց խորտակել չէր կարելի։ Սակայն նրանք սաստիկ թուլանում էին, երբ գալիս էին գործնական ստաշարկներին, նրանց գաղափարներն իրականացնելու համար։ Ընդհանուր հայությունը բարձրացնել-

⁹⁰ Լեո, նույնը, էջ 1035։

⁹¹ Նույնը, էջ 1033։

⁹² «Էփիման հայոց պատմության», գիրք Ը, Թիֆլիս, 1908, էջ 574։

⁹³ Նույնը, էջ 577—590։

⁹⁴ Սիմեոն կաթողիկոս, Գիրք որ կոչի Պարտավան, Էջմիածին, 1783, էջ 308։

⁹⁵ «Էփիման հայոց պատմության», էջ 580։

լու և ազատ ու անկախ մի ազգ դարձնելու ծրագիրը թե՛ Էմինի և թե՛ Ծախմիրյանի ձեռքում շատ էր ուսույիական, շատ էր տհառ և անհամոզեցուցիչ: ...Իսկ Սիմեոն կաթողիկոսը իրականության մարդ էր և հասկանում էր իրական ուժերի փոխհարաբերությունը»⁹⁶:

Ծախմիրյանը լայն կապ ու հարաբերություն էր պահպանում՝ իր հայրենասիրական ծրագիրն իրականացնելու համար, նաև վրաց Հերակլ Բ թագավորի հետ՝ նրան համարելով հայ Բագրատունիների վերջին շառավիղը և նվեր ուղարկելով արքայական ոսկե թագ ու գոհարազարդ ոսկե շքանշան, որի վրա քանդակված էր հայկական և վրացական միացյալ զինանշան: Հերակլը, ի նշան գոհունակության, Ծախմիրյանին շքանորհում էր իշխանական տիտղոս, բայց գործնականորեն չէր կարողանում օգտակար լինել Ծախմիրյանի հայրենասիրական ձեռնարկին:

Ծախմիրյանը եռանդուն աշխատանք էր տանում նաև նամակագրությամբ Ղարաբաղի մելիքների հետ:

Ծախմիրյանը նույն նպատակով Ռուսաստանի առաջնորդ Հովսեփ արքեպ. Արդուբյանի միջոցով կապ էր պահպանում Ռուսաստանի հայերի, ինչպես նաև ռուսական արքունիքի հետ: «Ծախմիրյանը հայ ժողովրդի ազատագրական գործում վճռական նշանակություն էր տալիս Ռուսաստանի դերին»⁹⁷: «Այս մեծահարուստ վաճառականները, — գրում է Մեսրոպ Մեթը, — նշանավոր էին իրենց բարեպաշտությամբ, ճշմարիտ մարդասիրությամբ և հայ ժողովրդի ու մեր դասական գրականության զարգացման բուն նախաձեռնողությունները: Նրանց հայրենասիրությունը հավանաբար անգուցական էր: Նրանք դիմել էին Ռուսաստանի Եկատերինա Բ-ին՝ ազատելու Հայաստանը մահմեդականների դաժան լծից և այն առնելու իր գերիշխանության և հովանու ներքո: Երկու միլիոնատերեր պատրաստակամություն էին հայտնել իրենց միլիոնները դնել ռուսական կառավարության տրամադրության տակ, նախաձեռնողությամբ պատերազմի առիթով»⁹⁸:

Այդ միլիոնատերերից մեկը Ծախմիր Ծախմիրյանն էր, որը մտածել էր «նույնիսկ դրամով գնել Հայաստանը»⁹⁹:

1797 թվականին, 74 տարեկան հասակում, մահանում էր Ծախմիրյանը, «հայրենասեր

ճերմունքով, որ իր փարթամության ամենափայլուն օրերումն ալ, ազգին նախադրով միայն մտահոգված է... իրեն հետ գերեզմանեց ի վերջո իր բոլոր հույսերը և իղձերը»¹⁰⁰:

«Ծախմիրյանը երկրորդ խոշոր և ինքնատիպ դեմքն էր, որ հնդկահայ գաղթականությունը տալիս էր Հայաստանի ազատության գործին: Նա բռնում էր Էմինի տեղը, բայց Էմինի նման թափառական նախադրող չէր: Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը չէր տեսել նա և չտեսավ երբեք, բայց անխնայ ու ազդու պրոպագանդ էր մղում և կարողացավ իր անունը կապել հայկական շարժումների այս երկրորդ շրջանի հետ, ուր նա ազդու դեր կատարողներից մեկն է»¹⁰¹:

Մադրասի խմբակի երրորդ հայրենասիրական բովանդակությամբ հրատարակությունը 80 էջանոց մի գրքույկ է, որը կոչվում է դարձյալ «Տետրակ որ կոչի նշանակ կառավարելի ինչս... ի հայրապետութեան Տեառն Ղուկասայ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի 1783»:

«Մադրասի խմբակի հայրենամկեր գործունեության մի կոթող է այդ «Տետրակ»-ը: Այդ փոքրածավալ գիրքը քաղաքական բովանդակությամբ շարադրված մի գործ է, որի մեջ արտացոլվել է հեռավոր արևելքի մի անկյունում ծվարած հայ գաղութի հասարակական ներքին կյանքը, նրա քաղաքական տրամադրությունները և սպագայի հեռանկարները»¹⁰²:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱԴՐԱՍՈՒՄ

1783 թվականից լույս է Ծախմիրյանի տպարանը, երբ մեծամեծ կորուստների և ընտանեկան դառն ձախողությունների է մատնվում Ծախմիր Ծախմիրյանը: 1789-ին Մադրասում գործում է շիրագեցի տ. Հարություն քհն. Ծմավոնյանի տպարանը, որով և շարունակվում է Մադրասի հայրենասիրական խմբի գլխավորած լուսավորական-հրատարակչական գործը:

Հարություն քհն. Ծմավոնյանը ծնվել է 1750 թվականին Պարսկաստանի Ծիրազ քաղաքում և 1784-ին, 34 տարեկան հասակում, երկու վաղամեռիկ զավակների կորուստը սեղմած իր սրտում և տարիների ծանր սգից հետո, գալիս է պաշտոնավարելու Մադրասի հայոց ս. Աստվածածին եկեղեցում և նրա շրջափակում բացում է իր տպարանը: Այս լուսամիտ քահանան իր սե-

⁹⁶ Լեո, նույնը, էջ 815:

⁹⁷ Պրոֆ. Ա. Գ. Առաքելյան, նույնը, էջ 146:

⁹⁸ Մեսրոպ Մեթյան, նույնը, էջ 580:

⁹⁹ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 50:

¹⁰⁰ Նույնը, էջ 50:

¹⁰¹ Լեո, նույնը, էջ 812—813:

¹⁰² Պրոֆ. Ա. Գ. Առաքելյան, նույնը, էջ 370:

փակվան միջոցներով և աշխատանքով թուղթ և Բայերեն տատեր է պատրաստում և 1789-ին հրատարակում «Պատմություն կուսին Մարիան», 1791-ին՝ «Թաղեու Սոգին-եանց, տեղական որ կոչի ողբ Հայաստան-եայց», 1792-ին՝ «Ներսէս Շնորհալի, գիրք որ կոչի Յիսուս Որդի», 444 էջ, և 1793-ին՝ «Գիրք Պորփիրի որ կոչի Անթուսիսին, յորում պարունակին վերծանութիւնք Ամե-թորում պարունակին վերծանութիւնք Ամե-թորում Դառի Անյաղթ փիլիսոփայի և լուծմունք ներածութեան և վերծանութեան և նոցին լուծման», 413 էջ¹⁰³։

Սակայն տ. Հարություն քին. Շմալոնյանի հրատարակչական մեծագործությունը, որը հավերժացրեց նրա անունը մեր մշակույթի պատմության մեջ, հանդիսանում է 1794-ի հոկտեմբերի 16-ին օտար ապիստեմների վրա՝ Մադրասի հայոց ս. Աստվածածին եկեղեցու հովանու տակ առաջին հայ պարբերաբեր-թի՝ «Ազդարար»-ի հրատարակությունը։

1794 թվականի օգոստոսի 7-ին տ. Շմա-վոն քահանան հրատարակում է տպագրված մի հայտարարություն՝ ուղղված «բարե-պաշտ պարոնաց և մաքրակեցաց տիկ-պաշտ պարոնաց և մաքրակեցաց տիկ-պաշտ Մադրասի հայոց», որ խոսում է այն մասին, որ ինքը մտադրվել է ամեն ամսի վերջում իր տպարանից յուս ընծայել մի տետրակ «Ազդարարող» անունով, որից ըն-թերցողը կիմանա նույն ամսվա անցքերը, քաղված զանազան «կազեթներից», քար-տեղներից և գրքերից, ինչպես նաև կարևոր և քաղցրալուր բաներ։ Տետրակի վերջում կտպվի նաև հաջորդ ամսի օրացույցը, որի մեջ կլինեն սրբերի տոները, յուսնի ծննդյան և լյսնի օրերը։

«Ազդարար»-ի առաջին համարը, ութամյ դիրքով և 48 էջերով, յուս է տեսնում 1794 թվականի Ազարիայի (ջուղայեցիների հա-տուկ) տոմարով, թիրա (հոկտեմբեր) ամ-սի 16-ից։ Պարբերաբերթը ունեցել է 28 բա-ժանորդներ։

Ծուրջ երեք հարյուր տարիներից ի վեր, 1512-ից, տպագրական արվեստը թեև մուտք էր գործել մեր ժողովրդի կյանքում, և հրա-տարակվել էին շուրջ 910 գրքեր՝ Վենետի-կում, Կ. Պոլսում, Լիվոնում, Հոմսում, Ամս-տերդամում, Փարիզում, Լոնդոնում, Էջ-միսնոնում և այլուր (Հայ հնատիպ գրքի մա-տենագիտական ցուցակ, էջ 3—214), «բայց պարբերական թերթի մը գաղափարը չէր գրաված դեռ ոչ մեկին մտադրությունը, ա-ռաջին անգամ Շմալոն քահանան է, որ կը-

հղանա զայն լինելով այսպես հիմնադիր և հայր հայ լրագրին»¹⁰⁴։

Հնդկահայ գաղութը բուն ու խանդավառ ոգևորությամբ է ողջունում առաջին հայ ամ-սաթերթի հրատարակությունը Մադրասում, որովհետև այն ճշմարտապես հանդիսանում է միության կապ հայության մայր զանգ-վածների և Հնդկաստանի այս հնավոր, բայց հյուրընկալ ափերում ապրող հայ ժո-ղովրդի բեկորների միջև.

«...երբ յուս տեսավ «Ազդարար»-ի առա-ջին համարը, այն մեծ օրն էր, երբ հայ ազ-գը, կարելի է ասել հաստատապես, մտնում էր քաղաքակիրթ ազգերի ընտանիքի մեջ...: Շմալոնյան Հարություն քահանան առաջին հայ խմբագիրն է... այս պատիվը նրա ան-կողուպտեի սեփականությունն է մեր գրա-կանության պատմության մեջ»¹⁰⁵։

«Ազդարար»-ը ուներ կրոնական-պատ-մական, քահանայական, գրական, հրապա-րակախոսական, քաղաքական, տնտեսա-կան բաժիններ։ «Ազդարար»-ը հրատարակ-վում էր Դուկաս կաթողիկոսի օրով, նրա օրհնությամբ և քաջալերանքով։ «Ազդա-րար»-ը իր յուրաքանչյուր համարում լայն տեղեկություններ է հաղորդում հնդկահայ իր ընթերցողներին Հայաստանի, Պարս-կաստանի, Վրաստանի, Ռուսաստանի հաղ-գաթօջախների ազգային-եկեղեցական, մշակութային-հայրենասիրական գործու-նեության մասին։ «Ազդարար»-ի էջերում արձագանք էին գտնում նաև միջազգային կարևորություն ներկայացնող հասարակա-կան շարժումներ, ինչպիսին էր Ֆրանսիա-կան առաջին բուրժուական հեղափոխությու-նը։

Ամսագրի լեզուն գրաբար էր, թղթակցու-թյունները՝ մասամբ աշխարհաբար, պարս-կահայերին հատուկ խոսակցական լեզվով։

«Գրաբարապաշտությունը հնդկահայերի մեջ զարմանալի համատրությամբ պահվեց մինչև վերջին ժամանակներս, իրեն գրական լեզու, նույնիսկ և այն ժամանակ, երբ հա-մարյա ամբողջ այդ հայությունը մոռացել էր հայերենը»¹⁰⁶։

«Ազդարար»-ը անընդհատ հրատարակ-վում է 18 ամիս, 1794 հոկտ.—1796 մարտ։ Ընդամենը յուս է տեսել 18 համար։ Յուրա-քանչյուր համարը՝ 48 էջ։ «Ազդարար»-ի հրատարակությունը հանդիսացել է «գնա-հատելի արդյունքը խորապես հառաջդիմա-սեր իղձերու և կանխամտածված ծրագրի,

¹⁰⁴ Թորգոմ արքայ. Գուշակյան, նույնը, էջ 53—

54։

¹⁰⁵ Առ, նույնը, էջ 1049։

¹⁰⁶ Առ, նույնը, էջ 105։

¹⁰³ Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), Երևան, 1963, էջ 197, 201, 205, 209։

և այս պատճառով հավետ պատվաբեր որքան Մադրասի հայ գաղութին, որուն ընկերական ու մտավորական կյանքին պտուղը եղավ հայ հրապարակագրական առաջին և բարենաչող փորձը, նույնքան նաև ու մանավանդ անոր ժրաշան հովվին, որ իրոք և իրավամբ եղավ անոր անդրանիկ հայ խմբագիրը»¹⁰⁷:

1824 թվի փետրվարի 9-ին վախճանվում էր տ. Հարություն քահանա Ծմավոնյանը:

Մադրասի հայոց ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում է գտնվում հայ մշակույթի մեծ երախտավոր տ. Հարություն քհն. Ծմավոնյանի գերեզման-տապանաքարը, որի տակ հանգչում են նաև «հողացեալ աճիւնքն, ի սուրբ կրօնի արթուն վարուք ուշիմ և զգօն՝ յամենուստ յարգեալ, ճարտար, խոհամիտ և սուրբ հանճարիք բարեկրօն առագերեց»-ի:

1965 թվականին Հնդկաստանի հայոց հայրապետական պատվիրակ տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանը տ. Հարություն քհն. Ծմավոնյանի «մամուռի հողախատն պատվածքի մը ներքև գտնվող տապանաքարը» հանելով, ամրացնում է Մադրասի հայոց ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին և նոր տապանաքար է զետեղում հին գերեզմանի վրա:

Տ. Հարություն քհն. Ծմավոնյանի տապարանը փակվում է 1809 թվականին, երբ արդեն խափանվել էր «Ազդարար»-ի հրատարակությունը: 1796 թվականին, Ծամիր Ծահամիրյանի մահից և «Ազդարար»-ի դադարելուց հետո, Մադրասի հայ գաղութի ծոցում թուլանում է հայրենասիրական խմբակի գործունեությունը: Մադրասի առևտրական խավը, որը քաջալերում էր և հովանավորում գրական-հայրենասիրական առաջընթացը համայնքի, մատնվում է տնտեսական ձախորդությունների, երբ, մանավանդ, Հնդկաստանի առևտրական շարժման կենտրոնը Մադրասից փոխադրվում է Սինգապուր, Մալակկա, Պինանկ և այլն: Մադրասի հայ առևտրականների զավակները չեն կարողանում պահել իրենց ծնողների տղատեսական նախկին պաշտոն դրությունը և մեկնում են այլ տեղեր՝ վերաշինելու համար իրենց վտանգված տնտեսական բախտը:

1809 թվականին Մադրասում գործում է Սարգիս Ծատուր Աղավալյանի տպարանը, որ հրատարակվում են 4—5 կարևոր գործեր, որոնցից են Ներսես Ծնորհալու «Ողբ Եդեսեայ քաղաքի» (1810 թ., առաջին տպագրություն), Հովհաննես Զուղայեցի

վարդապետի—Մրգուզ—«Գիրք որ կոչի սրբազնագործություն» (1812 թ.) և այլն:

1830-ական թվականներին որոշ չափով վերակենդանանում է եկեղեցական, մշակութային և հայրենասիրական կյանքը Մադրասում: 1830-ական թվականներին գործում է ազգային մի փոքր դպրոց, 21 աշակերտներով, բացվում է «Հայոց դպրատան գրատուն»:

Զուղայեցի մադրասաբնակ առևտրականները միշտ էլ ունեցել են բուն սեր և հոգածություն դեպի կրթական գործը՝ բարձրացնելով այսպես նաև իրենց համայնքի անունն ու համբավը, որպես հառաջդիմության, լուսավորության և կրթության մեկենասների:

1771 թվականին Սիմեոն Երևանցին Մադրասի Գրիգոր Խոջաջանյան վաճառականի նվիրատվությամբ բացում է առաջին տպարանը Մայր Աթոռում: Հովհ. արքեպ. Արդությանը Մադրասի հայ առևտրականների նվիրատվությամբ բացում էր առաջին դպրանոցները Ռուսաստանի իր թեմում:

Ռաֆայել Հարամյանի և ապա Սամվել Մուրադյանի նվիրատվությամբ բացվում էին նոր կրթարաններ Իտալիայում, Ֆրանսիայում՝ հայ սերնդի ազգային-կրոնական դաստիարակության համար: Այսպես, 1834-ին Պադուայի մեջ՝ Մուրադյան վարժարանը, որը 1846 թվականին փոխադրվում էր Փարիզ և 1855-ին՝ Վենետիկ, ուր 1836 թվականից ի վեր շարունակվում էր Էդուարդ Հարամյանի նվիրատվությամբ բացված Ռաֆայելյան վարժարանը: 1855 թվականից ի վեր շարունակվում են այս երկու վարժարանները՝ իբրև միացյալ հաստատություն՝ Մուրադ Ռաֆայելյան անունով, Վենետիկի Մխիթարյան հայրերի ղեկավարության ներքո:

ԺԹ դարի երկրորդ կեսին Մադրասի հայ համայնքն իր ազգային-մշակութային, տղատեսական վարուժքի վրա էր կանգնել. «Այլ անուհետև գոյության ոչ մեկ նոր շարժում կվերևի անոր կյանքին մեջ... վեճեր և անհարկի պատակություններ ներքնապես հետըզհետե ավելի կտկարացնեն զայն... չքավոր անցորդներ... անգործ մնացած ջուղայեցի գաղթականներ... մերթ ընդ մերթ վայրկյանական կայծ մը միայն կարթնցնեն ազգային ոգևորության ալ հանգած այս վատարանին մեջ... Մարդիկ յոած են այլևս հոգ... բայց քարերը կխոսին տակավին»¹⁰⁸ (Ընդգծումը մերն է—Ա. Հ.):

(Ծարմանակելի)

¹⁰⁷ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 55:

¹⁰⁸ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, նույնը, էջ 71: